

**SZLÁV KULTÚRÁK, IRODALMAK
ÉS NYELVEK**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE
Urkom Aleksander

ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2017

A KIADVÁNY TÁMOGATÓI
Pomáz Város Önkormányzata
Pomázi Szerb Nemzetiségi Önkormányzat
Terézvárosi Szerb Önkormányzat

SZAKMAI LEKTOROK
Horváth Futó Hargita
Láncz Irén

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-284-924-9

TARTALOM

URKOM ALEKSANDER	
Előszó	7
CSÁSZÁRI ÉVA	
Családnév magyarosítások Répáshután	9
DUDÁS ELŐD	
Magyar hatás a 16. századi kaj-horvát helyesírásban	19
DUDÁS MÁRIA	
Színesen szólnak a magyar és bolgár frazémák.....	29
FEDOSZOV OLEG	
Szláv jövevényfrazémák Bárdosi Vilmos új szótárában (magyar-szláv frazeológiai párhuzamok)	47
ISTVÁN ANNA	
Jozef Ignác Bajza és Faludi Ferenc	65
JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA	
A mindennapok csapdájában. Egzisztenciális elemek Karel Čapek és Milan Kundera válogatott elbeszéléseiben	77
KISS SZEMÁN RÓBERT	
A nemzeti emblematizmus sajátosságai Kollár <i>Szlávia</i> <i>leányában</i> némely szerb (illír) példa alapján	89
LUKÁCS ISTVÁN	
Miroslav Krleža és a film.....	103

LUKÁCSNÉ BAJZEK MÁRIA

Küzmics István Újszövetség-fordításának lehetséges magyar mintái113

MENYHÁRT KRISZTINA

A bolgár nemzetiség nyelvi helyzete a demográfiai és a nyelvészeti kutatások tükrében.....127

PAVIČIĆ MLADEN

Esterházy Péter *A szív segédigéi* című regényének két, Jože Hradil által készített fordítása145

URKOM ALEKSANDER

Modern technológiák az idegen nyelv oktatásában163

VIG ISTVÁN

Pünkösöd, barát, mise, ádvent

Megjegyzések a magyar keresztény terminológia néhány szavának eredetével kapcsolatban177

ZSILÁK MÁRIA

Az alföldi szlovákság szerb kapcsolatai189

Magyar hatás a 16. századi kaj-horvát helyesírásban

DUDÁS ELŐD

U raspravi je predstavljen mađarski utjecaj na razvoj kajkavske grafije u 16. stoljeću. U uvodu je riječ o dvostrukom razvoju hrvatske grafije, a predstavljeni su i najvažniji povijesni događaji koji su utjecali na razvoj kajkavske grafije. Detaljnije je predstavljena uporaba grafema za označavanje pojedinih suglasnika. Na kraju se nalazi i tabela pojedinih grafema koji pokazu na mađarski utjecaj.

A tanulmány a 16. századi kaj-horvát helyesírást ért magyar hatást mutatja be. A bevezetésben szó esik a horvát helyesírás kettős fejlődéséről, továbbá a kaj-horvát helyesírás fejlődését meghatározó történelmi eseményekről is. Részletesen bemutatásra kerülnek a legtöbb gondot okozó hangokat jelölő különféle grafémák, amelyeket egy, az első három nyomtatásban megjelent kaj-horvát könyv alapján készült összefoglaló táblázat kísér.

Ključne riječi: povijest grafije, kajkavski književni jezik, mađarski utjecaj, suglasnici

Kulcsszavak: helyesírás-történet, kaj-horvát irodalmi nyelv, magyar hatás, mássalhangzók

1 BEVEZETÉS

A horvát helyesírás története még a többi közép-európai nyelv helyesírás-történetéhez viszonyítva is igen érdekes és változatos képet mutat, annak ellenére, hogy sem a magyar, sem pedig a szomszédos nyelvek helyesírás-története nem volt fordulatoktól mentes. Maga az írásbeliség megjelenése a horvátoknál a 10. századra tehető. A horvát helyesírás történetének egyik, mondhatjuk egyedülálló sajátossága, hogy a glagolita, a cirill és a latin betűs írásrendszer egyaránt használatban volt. A kronológiai sorrend megegyezik a felsorolás sorrendjével, tehát legkorábban glagolita betűkkel írtak, míg legkésőbb a latin betűs írás jelent meg. Ez azonban nem jelen-

ti azt, hogy ez a három írásrendszer ne lett volna használatban akár egy időben is, igaz földrajzilag különböző területen. Az első latin betűkkel írott horvát nyelvű szöveg a *Red i zakon sestara dominikanki u Zadru* (A zadari dominikánus nővérek rendje és törvénye) 1345-ből, illetve a 14. sz. során keletkezett *Šibenska molitva* (Šibeniki ima) volt, ám a latin betűs írás csak a 15. sz. folyamán vált széles körben használattá (VINCE, 1978: 72). A horvát helyesírás fejlődésének történetét a legtalálhatóbban Hadrovics László szavaival lehetne jellemezni, aki szerint: „*Die Geschichte der kroatischen Rechtschreibung nicht als ein organisch zusammenhängendes Gebäude, sondern als ein mühsen zusammengelegtes Mosaik*” (HADROVICS, 1994: 8). Ilyen mozaik tehát a horvát helyesírás történetében a kaj-horvát helyesírás is, amely jelen dolgozat fő témája.

1.1 A latin betűs helyesírás korai története a horvátoknál

A latin betűs írás fejlődését térségünkben egyrészt az egyház, másrészt pedig a latin nyelv kiejtése határozta meg (HADROVICS, 1951: 165). Ami a horvát latin betűs helyesírás történetét illeti, kétféle ejtés-, s ezzel együtt írásmód alakult ki. A Tenger mellék és a szigetek erős olasz hatás alatt álltak. A főpap-ság szinte kizárólagosan olasz anyanyelvű volt, míg a horvát papok anyanyelvük mellett kiválóan beszéltek olaszul is, sőt teológiai tanulmányaikat nem ritkán olasz földön folytatták (HADROVICS, 1994: 9). Mindez természetesen hozzájárult az egyházi latin olaszos ejtésének elterjedéséhez, pl. lat. *regnum* > hr. *renjum* 'királyság' (/ -gn- / > /n/), lat. *descendo* > hr. *dešendo* 'leszáll, lemegy' (/ -sc- / > /š/) (HADROVICS, 1994: 9).

Ezzel szemben az északi horvát területeken – tulajdonképpen a Szent László király által 1090-ben alapított Zágrábi Püspökség területén – a latin szavaknak az ejtismódja a magyar ejtést követte. A latin /s/ fonémát a középkori magyarban [ʃ]-nek, intervokális helyzetben pedig [z]-nek ejtették. Tehát például a latin *sanctus* 'szent' magyaros ejtismód szerint a horvátban *šanktuš* 'ua.', a latin *rosa* 'rózsa' pedig *roža* 'ua.'. A latin /s/ ily módon történő ejtése egyébként vagy észak-

olasz vagy pedig német hatásra vezethető vissza (BALÁZS, 1989: 121; KNIEZSA, 1952: 69). Ez a magyaros ejtésmód terjedt el a Zágrábi püspökség területén. Természetesen a magyar középkori latinság is nagy hatással volt az északi horvát területek helyesírásának fejlődésére. Azt tudjuk, hogy a Zágrábi püspökség előbb az Esztergomi, majd később a Kalocsai Érsekség fennhatósága alatt állt, így a liturgikus könyvek is magyar közvetítéssel, a magyar középkori latinság nyomát magán viselve jutottak el a horvátokhoz. A legnagyobb nehézséget a latinból hiányzó hangok jelölése okozta, amelyet betűkombinációkkal, illetve diakritikus jelek alkalmazásával küszöböltek ki (KOROMPAY, 2005: 281). A horvát és a magyar nyelv számos olyan közös hanggal rendelkezik, amelyek a latinból hiányoztak, ezért graféma sem volt ezek jelölésére a latin helyesírásban. A horvátok tehát a magyar kultúrával, egyházi élettel való szoros kapcsolatuk következtében mintegy „készen” kaphatták ezeket a betűket, s amint majd látni fogjuk, sokszor követték is a magyar helyesírásban meglévő jelölési módot.

2 A KAJ-HORVÁT IRODALMI NYELV

A kaj-horvát a három nagy horvát nyelvjárás egyike, amelyet a történelmi Varasd, Kőrös és Zágráb vármegyében beszéltek. Az egységes horvát irodalmi nyelv létrejöttéig a három nyelvjárás külön-külön fejlődési utat járt be. A horvát irodalom kezdetei a Tengeremellékhez és a szigetekhez, illetve Dalmáciához kötődnek, így az első nyelvjárások, amelyeken irodalmi művek születtek, az ezeken a területeken beszélt ča- és što-horvát volt. A gazdag horvát reneszánsz irodalom nyelve is e két nyelvjárás volt. Az északi területek később kapcsolódtak be ebbe az irodalmi fejlődésbe, így elmondható, hogy a 16. sz. második felében alakult ki a kaj-horvát irodalmi nyelvi norma, amelyet egészen a 19. sz. első feléig követtek és műveltek a kaj-horvát nyelven alkotó írók. Az irodalmi nyelv létrejöttét megelőzően is beszélhetünk kaj-horvát nyelvű írásbeliségről. A 15. században számos kevert ča- és

kaj-horvát nyelvű kódexet másoltak, amelyek voltaképpen a kaj-horvát irodalmi nyelv előkészítőinek tekinthetők. A kódexek közül a legjelentősebb az 1468-ból való *Petrisov zbornik*, amely a horvát Trója-regény egy kaj-horvát nyelvű változatát is tartalmazza. Ezt a változatot és annak az elveszett magyar Trója-regényhez való viszonyát minden részletre kiterjedően Hadrovics László (HADROVICS, 1955) vizsgálta.

Az első kaj-horvát nyelven nyomtatásban megjelent mű Werbőczy István törvénykönyvének, a *Tripartitumnak* fordítása volt, amely a varasdi Ivan Pergošić nevéhez fűződik, s 1574-ben jelent meg Nedelišćén. A kor másik kiemelkedő, kaj-horvát nyelven író alkotója Antun Vramec volt, aki 1578-ban jelentette meg krónikáját (*Kronika vezda znovich zpravljena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom*), 1586-ban pedig egy prédikációgyűjteményt adott ki *Postilla* címen. Az ő műveik szolgáltak mintául mindazok számára, akik a későbbiek során kaj-horvátul kívántak írni. Mintának azonban nem csupán nyelvi szempontból tekinthetőek, hanem a helyesírásuk, grafémahasználatuk szempontjából is.

3 A KAJ-HORVÁT HELYESÍRÁS

3.1 A kaj-horvát helyesírás eddigi kutatása

A kaj-horvát helyesírás kutatásának történetét áttekintve láthatjuk, hogy az első, a kaj-horvát helyesírással is foglalkozó mű Tomo Maretić (MARETIĆ, 1889) klasszikusnak számító, a horvát latin betűs helyesírás történetét bemutató áttekintése volt. A szerző ugyan nem bocsátkozik részletesebb elemzésbe, viszont a kaj-horvát helyesírással kapcsolatos legfontosabb megállapítások mai ismereteink szerint is helytállóak. Mindenképp ki kell emelnünk Antun Šojat (ŠOJAT, 1970) tanulmányát, amelyet a kaj-horvát irodalmi nyelv kezdeteinek szentelt. Témánk szempontjából különösen érdekes az a rész, amely a magyar hatást is megemlíti:

„Vjekovna povezanost s Mađarima, odvojenost, politička i stvarna, od dalmatinskih Hrvata i utjecaja talijanske kulture, odbojnost prema nje-mačkoj kulturnoj sferi, reprezentiranoj politikom carske Austrije, upuću-ju prve kajkavske pisce na široko otvaranje vrata mađarskom utjecaju, pa su oni, u tom smislu, prihvatili i označivanje svojih glasova grafemima i načinom bilježenja paralelnih ili sličnih mađarskih glasova.“ (ŠOJAT, 1970: 266).¹

Magyar részről Hadrovics László (HADROVICS, 1944; 1951; 1966) foglalkozott több alkalommal is a horvát helyesírás történetének bizonyos kérdéseivel, ám kifejezetten a kaj-horvát helyesírást tárgyaló tanulmánya nem jelent meg. Legutóbb Király Péter (KIRÁLY, 2003) írt a kaj-horvát helyesírásról a kelet-közép európai helyesírások fejlődését bemutató könyvében. A budai Egyetemi Nyomdában kiadott különböző szláv nyelven megjelent tankönyvek helyesírásának elemzésével mutatja be az egyes szláv helyesírások, így a horvát fejlődését is (KIRÁLY, 2003: 160–214).

3.2 Magyar hatás a kaj-horvát helyesírásban

Mielőtt a kaj-horvát helyesírást ért konkrét magyar hatás tárgyalására térnék, fontos néhány, a kaj-horvát helyesírásra vonatkozó általános megjegyzést tenni. A kaj-horvát helyesírás az első nyomtatásban megjelent könyvek megjelenésétől kezdve egészen a 19. sz. közepéig, azaz az egységes horvát helyesírás bevezetéséig szinte alig változott. Az első írók és műveik grafémahasználatát követték a későbbi írók is, így mondhatjuk, hogy kisebb változásoktól eltekintve, amelyek csupán egy-egy graféma esetében jelentkeznek, a kaj-horvát

¹ „A magyarokkal való több évszázados közösség – a dalmáciai horvátoktól és az olasz kultúrától való politikai és tényleges különállás, valamint az osztrák császári politika által képviselt német kultúrkör iránti ellenszenv – a magyar hatás felé való nyitásra ösztönözi az első kaj-horvát szerzőket. Így ennek szellemében a kaj-horvát hangok jelölésének módjában és a grafémahasználatban az azonos, vagy hasonló magyar hangok jelölési módja szerint jártak el.”

helyesírás egységesnek mondható, s nem mutat olyan sokszínűséget, mint például a muravidéki szlovén helyesírás.

A magyar hatás megjelenését indokoló körülményeket már az 1.1. fejezetben ismerttettem. A magyar nyelvi hatás kutatására az első három nyomtatásban megjelent könyvet vettem alapul, tehát a *Tripartitum* fordítását, valamint Vramec krónikáját és prédikáció-gyűjteményét. Vizsgálódásomat azért terjesztettem ki csupán erre a három műre, mert, amint fentebb már szó volt róla, a kaj-horvát helyesírás az első könyvek után szinte teljesen változatlan maradt. Ez természetesen a magyar hatást tükröző grafémákra is vonatkozik, amelyek egészen a 19. sz. közepéig szintén változatlanok maradtak.

A 16. századi kaj-horvát helyesírásban magyar hatást a /ts/, /tʃ/, /k/, /p/, /ʃ/, /s/ és /z/ fonémák jelölésének esetében jegyezhetünk fel. Az alábbi táblázatban mutatom be a 16. századi nyomtatásban megjelent könyvek e fonémák lejegyzésére szolgáló grafémáit:

	Pergošić 1574	Vramec 1578	Vramec 1586
/ts/	cz, c	cz	cz
/tʃ/	ch	ch	ch
/k/	ly		
/p/	ny	ni	ni
/f/	f, ff - intervokális helyzetben	f, ff - intervokális helyzetben; s	f, ff - intervokális helyzetben; s
/s/	sz; ß	sz; z - t és magánhangzók előtt; źz	sz; z - t és magánhangzók előtt; źz
/z/	ʃ	f, sh - szó elején, s	f, sh - szó elején, s

Amint az a táblázatból is látszik, volt olyan fonéma, amelynek jelölése már az irodalmi nyelv kezdeteinek idején egységesnek tűnik, míg akad olyan is, amely e két szerzőnk esetében is különbözik. Az alábbiakban részletesebben is bemutatom az egyes, kifejezetten magyar hatást tükröző grafémákat.

A /ts/ fonéma lejegyzésére szolgáló *cz* graféma a magyar helyesírás egyik legrégebbi betűje, amely 1430 körül bukkan fel először, cseh eredetű és egészen 1922-ig a magyar helyesírás részét képezi (KNIEZSA, 1959: 7). A *c* graféma már a 11. századi kancelláriai helyesírás egyes okleveleiben is felbukkan (KNIEZSA, 1959:6), ám csupán a 20. sz. elején vált általánossá, addig a *cz* graféma volt az uralkodó.

A /tʃ/ fonéma jelölése is egységes képet mutat a 16. századi kaj-horvát helyesírásban, ugyanis ennek jelölésére a már a 11. században felbukkanó *ch* graféma szolgált, amellyel később a katolikus helyesírásban jelölték a /tʃ/ fonémát.

A /k/ fonéma jelölésére Pergošićnál a *ly* grafémát találjuk, amely a 13. sz. óta változatlanul a magyar helyesírás részét képezi (KNIEZSA, 1959:34).

A /ɲ/ fonémát Pergošić szintén magyar módra *ny* grafémával jelöli, amely hasonlóan a *ly*-hez, a 13. sz. óta megszokás nélkül jelen van a magyar helyesírásban.

Az /ʃ/ fonéma jelölésére használt grafémák közül a *Vramec* műveiben előforduló *s* mindenképpen magyar hatást tükröz, amely egyébiránt már a kancelláriai helyesírás legkorábbi időszakában, azaz a 11. században felbukkan. Az *í* és *lí* betűk használata minden kétséget kizáróan a német helyesírás hatásával magyarázható.

Az /s/ fonémát jelölő *sz* és *fz* betűk – utóbbit csupán *Vramec* könyveiben találjuk meg –, a magyar protestáns helyesírásból származnak. Előbbi, amely a mai magyar helyesírásban is használatos, elsőként Sylvester János helyesírásában bukkan fel, ahol feltehetően német eredetű (KNIEZSA, 1959: 34), míg utóbbit először Heltai Gáspár 1560-as években összeállított protestáns helyesírásában találjuk meg, egyébként szintén német eredetű betűről van szó (KNIEZSA, 1959: 18). A *z* grafémát a kancelláriai helyesírásban használták az /s/ fonéma jelölésére (KNIEZSA, 1959: 6), igaz azonban az is, hogy pl. a 11. században egy betűvel akár két fonémát is jelölhettek.

A /z/ fonéma jelölésére használt grafémák közül egyedül csak az *s* használata tükröz magyar hatást. A *s* betűt a /z/ fo-

néma megfelelőjeként először Dévai Bíró Mátyás 1549-ben Krakkóban megjelent *Orthographia Ungarica* című művében találjuk meg (KNIEZSA, 1959: 17).

4 ÖSSZEGZÉS

Dolgozatomban a 16. századi kaj-horvát helyesírást mutattam be. Magyar hatás a /ts/, /tʃ/, /k/, /ɲ/, /ʃ/, /s/ és /z/ fonéma esetében figyelhető meg. Elsősorban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nyelvi kölcsönhatások vizsgálata nem csupán a jövevényszavakra, tükörszavakra és tükörkifejezésekre terjedhet ki, hanem a helyesírás-történetre is, amely számos érdekességgel szolgálhat. Magyar hatás a szomszédos szláv nyelvek helyesírásában nem csupán a kaj-horvát esetében figyelhető meg, hanem a szlavóniai horvát, a muravidéki szlovén és a gradistyei/burgenlandi horvát esetében is. A felsorolt helyesírásokat magyar hatás szempontjából eddig kevéssé kutatták, így a jövő egyik izgalmas feladata lehet a különféle horvát latinbetűs helyesírásokat és a muravidéki szlovén helyesírást ért magyar hatás közös bemutatása, kiemelve a meglévő hasonlóságokat és különbségeket is. Ez a munka természetesen csak alapos forrásolvasó- és elemző módszerrel végezhető el, hogy megállapításaink kellőképpen megalapozottak legyenek. A helyesírás-történet kutatását is nagyban segítené, ha korszerű, a kutatást megkönnyítő nyelvtörténeti korpuszok állnának rendelkezésünkre – a korpusznyelvészet sokféle felhasználhatóságáról részletesebben ld. (URKOM, 2010; 2012). Remélem, sikerült ráirányítanom a figyelmet egy érdekes területre, amelynek behatóbb és részletesebb vizsgálata számos újdonsággal gazdagíthatja a magyar-horvát érintkezésekről és kölcsönhatásokról kialakult eddigi ismereteinket.

IRODALOM

- BALÁZS János, 1989: A latin a Duna-tájon. *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 95–140.
- HADROVICS László, 1944: Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. *AECO* 9–10/325–374.
- –, 1951: A XVI. századi protestáns horvát nyomtatványok helyesírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 1/164–172.
- –, 1955: *Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- –, 1966: Pokušaj reforme latiničkog pravopisa 1785 godine. *Beogradski universitet. Anali Filološkog fakulteta* 5/268–272.
- –, 1994: Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert. *Segédkönyv a szlavisztikai szemináriumi gyakorlatokhoz. Hadrovics László válogatott írásaiból*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 7–40.
- KIRÁLY Péter, 2003: *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulmányai. 1777–1848*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- KNIEZSA István, 1952: *A magyar helyesírás története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- –, 1959: *A magyar helyesírás története: második, javított kiadás*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KOROMPAY Klára, 2005: *Helyesírás-történet. Magyar nyelv-történet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- MARETIĆ Tomo, 1889: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Zagreb: JAZU.
- ŠOJAT Antun, 1970: *Pravopis stare kajkavske književnosti. Filologija* 6/265–282.

- URKOM Aleksander, 2010: Korpusna lingvistika u okruženju Srbije i zadaci razvoja srpskog korpusa. *Susret kultura*. Novi Sad. 567–575.
- –, 2012: Obrada tekstova jezika u dijaspori metodom korpusne lingvistike. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*. Sarajevo. 665–670.
- VINCE Zlatko, 1978: *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: SNL.